

БЕОГРАДСКИ ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

BELGRADE HISTORICAL REVIEW

VOL. XIII (2022)

Одељење за Историју, Филозофски факултет, Универзитет у Београду

Department of History, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Београд • Belgrade

2022

SADRŽAJ / CONTENTS

Чланци / Papers

Danijela Stefanović, „ <i>Za dan umre desetoro odraslih i petoro dece</i> “	7
Danijela Stefanović, „ <i>On One Day, Ten People and Five Children Had Died</i> “	16
Мирко Обрадовић, <i>Тукидид као сведок на суду: историја Плаије у Псеудо-Демосиеновом говору Против Неајре</i>	17
Mirko Obradović, <i>Thucydides As A Witness In Court: A History of Plataea in [Dem.] 59, Against Neaera</i>	40
Немања Вујчић, <i>Наслеђе атинске кује 430–426. п. н. е. (I): анализа извора и проблем идентификације</i>	41
Nemanja Vujčić, <i>Legacy of the Athenian Plague 430–426 BC (I): Source Analysis And The Issue Of Identification</i>	60
Александар Узелац, <i>Поход краља Милутина на Тесалију</i>	63
Aleksandar Uzelac, <i>The Thessalian Campaign of King Milutin</i>	76
Синиша Мишић, <i>Осврћ на кризу власти у српском друштву на крају 14. и почетком 15. века</i>	77
Siniša Mišić, <i>Review Of The Crisis Of Authority In Serbian Society At The End Of The 14th And Beginning Of The 15th Century</i>	86
Марина Штетић, <i>Схваћање узрока и лечења кује према Хиландарском медицинском кодексу</i>	89
Marina Štetić, <i>Understanding the Causes and Treatment of the Plague According to the Hilandar Medical Codex</i>	122
Милан Денчић, <i>Физичка географија у животињу деспоота Стефана Константина Филозофа</i>	125
Milan Denčić, <i>Physical Geography in the Life of Despot Stefan by Constantine the Philosopher</i>	135

Катарина Митровић, Дејан Радичевић, <i>Заразне болести на илу Србије у средњем веку према медицинским сѣисима и археолошким сведочанствима</i>	137
Katarina Mitrović, Dejan Radićević, <i>Contagious Diseases in Medieval Serbia according to Medical Texts and Archaeological Findings</i>	159
Марија Копривица, „Давање на вратиима“ – милосѣиња и хуманиитарни рад Српске цркве у средњем веку	161
Marija Koprivica, „Giving at the Door” – <i>Charity and Humanitarian Work of Church Institutions in Medieval Serbia</i>	174
Владимир Абрамовић, <i>Трајом једне дипломатске инсѣирукције: Јохан Игнације Курц и његова мисија у Москви 1691. године</i>	175
Vladimir Abramović, <i>Following The Footsteps of a Diplomatic Instruction: Johann Ignatius Kurtz and His Mission in Moscow in 1691</i>	186
Melina Rokai, <i>Perceptions of Selected Parts of Southern Hungary in the 19th Century British Travel Narratives</i>	187
Melina Rokai, <i>Percepcija odabranih delova južne Mađarske u britanskim putopisnim narativima iz XIX veka</i>	195
Ема Миљковић, <i>Османистичке теме Фехима Бајрактаревића</i>	197
Ema Miljković, <i>The Ottoman Themes of Fehim Bajraktarević</i>	207

Библиографија / Bibliography

Мирослав М. Поповић, <i>Библиографија историографије Србије за 2021. годину</i>	209
---	-----

УДК 94:[616.89:579.842.1/.2(38)]-430/-427"
94:616.9-036.22"652"
ID 79772169

Изворни научни чланак
Рад примљен: 01.06.2022.
Рад прихваћен: 28.06.2022.

Немања Вујчић

Одељење за историју

Филозофски факултет – Универзитета у Београду

Чика Љубина 18–20

nemanja.vujcic@f.bg.ac.rs

НАСЛЕЂЕ АТИНСКЕ КУГЕ 430–426. Г. П.Н.Е. (I): АНАЛИЗА ИЗВОРА И ПРОБЛЕМ ИДЕНТИФИКАЦИЈЕ*

Рад истражује проблем историјских извора, околности и карактера епидемије која је погодила Атину у првом годинама Пелопонеског рата (430–426. п.н.е.). Упркос великим размерама ове трагедије, која је однела десетине хиљада живота, њен траг у писаним изворима није велики. Класични атински писци нерадо говоре о епидемији и радије би је препустили заборау. Далеко најважнији и једини детаљан приказ болести дао је Тукидид у свом *Пелопонеском рату* (II 47–54, III 87). У раду се брани став да је Тукидидов опис куге веродостојан, и у општим цртима и у појединостима, и да су покушаји да се он модификује или прогласи за фикцију неутемељени и методолошки неприхватљиви. Дискусије о карактеру болести и покушаји њене прецизне идентификације трају већ два века. Рад стога разматра најважније теорије, њихове предности и тешкоће, као и питање зашто се није дошло до научног консензуса по овом питању. И после велике и, бар у неким аспектима, плодотворне дискусије, која је произвела огромну научну литературу, прихватљиво решење није пронађено.

Кључне речи: *атинска куга, Пелопонески рат, Тукидид, Хийокрај, епидемије у атиници.*

---

* Рад је настао у оквиру пројекта *Човек и друштво у време кризе* (2022), који се реализује на Филозофском факултету Универзитета у Београду; пројектна тема *Писана сведочанства о древним епидемијама*, под руководством проф. др Данијеле Стефановић.

Заразне болести прате човечанство од самих почетака седелачког живота и сталних насеља.¹ У тренутку рађања цивилизације на Старом истоку оне су већ биле стара и добро позната претња.² Рани писани извори говоре о епидемијама као застрашујућим али честим појавама, чије је порекло било мистериозно, мада им је учинак сасвим очигледан. Пре рађања медицине као науке, пошасту су углавном објашњаване вољом или одмаздом богова. За Вавилоњане и Асирце бог Ера, касније поистовећен са Нергалом, персонификовао је заразне болести. Међу великим недаћама које су могле задесити човечанство, у *Еју о Гилиамешу* читамо и ову: „Ера је могао устати и поморити земљу“ (XI 195).³ У *Еју о Ери и Ишуму* читамо да је бог куге накратко заузео место краља богова и ослободио пошаст која је убијала и добре и лоше, без разлике.⁴ У *Друјој књизи Самуиловој* Јахве због Давидовог сагрешења кажњава Израел кугом од које умире седамдесет хиљада људи.⁵ На почетку Хомерове *Илијаде*, свештеник Хрис моли Аполона да му врати кћер Хрисеиду, коју је краљ Агамемном учинио својом робинjom. Аполон је бог здравља и исцељења, и покровитељ медицине, али и доносилац болести и заразе – његове стреле девет дана погађају ахејску војску и од болести умиру и људи и животиње.⁶ Сличних примера има много у раним књижевним и религијским текстовима.

У старој Грчкој прво непосредно и детаљно сведочанство о разорном учинку неке заразне болести долази тек из класичног доба. У току друге године Пелопонеског рата (431–404. г. п.н.е.), почетком лета, Атину је погодила потпуно непозната зараза. Лекари нису знали како да је лече, нису били сигурни ни како да је именују. Термини које срећемо у изворима су непрецизни, или *λοϊμός* – *лошасиј*, *куја* (у старинском, најширем значењу те речи, не специфично „бубонска куга“), или *νόσος* – *болесиј*, *зараза*.⁷ Нико није био сигуран одакле је болест дошла, мада се убрзо јавило мишљење да је стигла из прекоморских земаља. Услови за ширење заразе били су идеални: војска Спартанаца и њихових савезника, под вођством краља Архидама II (469 – 427), сејала је пустош по Атици; стотине хиљада људи, становништво града заједно са избеглицама из атичких села, тискали су се унутар бедема Атине и Пиреја.

1 Arnott 1983, 12–19.

2 McNeill 1989, 59–74.

3 George 2003, 717.

4 Cagni 1977, 25–60.

5 *II Sam.* 24, 10–17.

6 *Hom. Il.* I 37–56.

7 Liddel, Jones 1996, 1060, 1181, sv. *λοϊμός*, *νόσος*.

ИЗВОРИ И ЧИЊЕНИЦЕ

Атинска куга се појавила без најаве, ширећи се у два снажна таласа, 430–429. и 427–426. г. п.н.е. Више извора је спомињу, повремено дајући корисне информације, али детаљан опис болести и њених последица читамо само код Тукидида.⁸ Он је био присутан у току епидемије, имајући несрећу да буде заражен и срећу да преживи и запише своје искуство. И после готово два и по миленијума његов текст је једно од најинтересантнијих непосредних сведочанстава које имамо из антике.

Други класични писци изузетно ретко и нерадо говоре о том немилу догађају. Ако то и чине, углавном само констатују да се одиграо. Извесне одјеке ове несреће налазимо у савременој атинској трагедији, али уз мало непосредних података. Мистериозна и смртоносна болест је главни покретач радње у Софокловом *Краљу Егију*, приказаном управо у периоду 430–425. п.н.е. Зевсов свештеник упозорава Едипа да се „бог што бљује огањ обрушио на град, куга до крајности зла, он пустоши дом Кадмов, али зато Хада повицима јада и плача богато дарује.“ (сви преводи са старогрчког су моји).⁹ Платон, који је рођен у току епидемије, одржава раширен став када је објашњава незадовољством богова: несрећа се спремала Атињанима већ десет година раније, али су они успели да је одложе приношењем жртава.¹⁰

Један од савременика куге био је највећи од раних грчких лекара, Хипократ са Коса (око 460 – 370. п.н.е.). Ова околност буди наду да је сачувано неко запажање о великој зарази, писано пером образованог лекара. Позна књижевна традиција заиста приписује Хипократу долазак у Атину у време епидемије и успешну борбу против заразе. Међутим, ова и сличне приповести данас се узимају као потпуно фиктивне. Оне представљају део легенди о оцу медицине, легенди које су постајале све детаљније и богатије, како је време пролазило.¹¹ Савремених информација о Хипократу

8 Thuc. II 47–54, III 87.

9 Soph. OT 27–30: ...ἐν δ' ὁ πυρφόρος θεὸς σκήψας ἐλαύνει, λοιμὸς ἐχθιστος, πόλιν, ὕφ' οὗ κενούται δῶμα Καδμείων, μέλας δ' Ἄιδης στεναγμοῖς καὶ γόοις πλουτίζεται.

10 Cf. Plat. Symp. 201d: Καὶ σὲ μὲν γε ἤδη εἶσω: τὸν δὲ λόγον τὸν περὶ τοῦ Ἐρωτος, ὃν ποτ' ἤκουσα γυναῖκος Μαντικῆς Διοτίμας, ἢ ταῦτά τε σοφὴ ἦν καὶ ἄλλα πολλὰ – καὶ Ἀθηναίους ποτὲ θυσάμενοις πρὸ τοῦ λοιμοῦ δέκα ἔτη ἀναβολὴν ἐποίησε τῆς νόσου...

11 За текстове у којима се спомиње ова епизода и детаљну анализу развоја легенде о Хипократу као борцу против куге, вид. Pinault 1992, 35–60.

нема,¹² док из извора писаних у IV веку п.н.е. сазнајемо тек толико да је већ тада био на гласу као велики лекар, „један од Асклепијада“, да је имао медицинску школу на острву Кос која је функционисала на комерцијалним основама, и да је био аутор неких утицајних медицинских радова.¹³ Нема помена о његовом боравку у Атини или учешћу у борби против велике епидемије. За другог славног лекара класичног доба, Акрона из Акраганта, Плутарх каже да је помогао многим у Атини, палећи велике ватре, које су прочистиле ваздух.¹⁴ Гален приповеда нешто слично, али за Хипократа.¹⁵ Насупрот ових прича стоји Тукидидова тврдња да је тадашња медицина била немоћна: лекари нису знали како да се боре против болести и често су били међу првим жртвама.¹⁶

Медицински текстови скупљени у тзв. Хипократовом корпусу атинску кугу не помињу, што се може објаснити насумичном природом те колекције али и стањем оновремене медицине. Седамдесет и две књиге које чине корпус заправо су само остаци једне далеко веће медицинске библиотеке, фрагменти који су имали срећу да преживе до римског доба. У V веку п.н.е. већ можемо говорити о медицинској науци, али она је и даље била у својим дечијим данима. Управо на основу Хипократовог корпуса стиче се утисак да је епидемиологија тек начинила прве, несигурне кораке.¹⁷ Порекло и начин ширења заразних болести били су потпуна мистерија за античке лекаре.¹⁸ Заразе су тумачене као масовна тровања, изазвана токсинима у води или контаминираном ваздуху;¹⁹ градско ок-

12 Некада је било раширено мишљење да *Ar. Thesm* 272–273 (ΕΥ. Ὀμνυμι τοῖνυν αἰθέρ, οἴκησιν Διός. ΚΗ. τί μᾶλλον ἢ τὴν Ἱπποκράτους ξυνοικίαν;) представља савремено сведочанство о Хипократу. У ствари, овде Аристофан алудира на атинског стратега Хипократа и његове многобројне синове.

13 *Plat. Phd.* 270c-e; *Prt.* 311b; *Arist. Pol.* VII 4, 3 (1326a). Cf. *Arist. Hist. Animal.* III 3 где се цитира место из једног од списа у Хипократовом корпусу; као аутор се наводи Полиб са Коса, Хипократов ученик и зет.

14 *Plut. De Is. et Os.* 79 (*Mor.* 383d). Сличне приче су забележене и о Емпедоклу, Акроновом учитељу (*Diog. Laert.* VIII 60, 70).

15 *Gal. Ther. Pis.* XVI (281). Постоји могућност да аутор овог текста није Гален већ неки његов ученик или следбеник, вид. Leigh 2016, 19–63.

16 *Thuc.* II 47, 4.

17 Два хипократовска списа чија се имена обично преводе као *О епидемијама I и III* (Επιδημιῶν Α, Γ; упркос бројевима, два текста се директно настављају један на други) баве се заправо болестима које се сезонски јављају на једном месту (Тасос) и вези између тих болести и временских фактора, попут температуре и влажности ваздуха. Међу 42 конкретна случаја испитана у овим списима (14 у првом, 12+16 у трећем) има и неких који нису заразне болести.

18 Thomas 2006, 103–104.

19 Диодорово објашњење, писано под утицајем медицинске литературе (*D. S.* XII 58, 3–5) као главни фактор настанка заразе истиче отровна испарења из загађене воде, а као

ружење није било препознато као нарочито опасно или нездраво.²⁰ Наравно, стари Грци нису знали, нити су могли знати за микроорганизме. Болести су класификоване не према узрочнику, који је био непознат, већ на основу симптома, понекад само појединачних симптома.²¹ Разумевање атинске болести које налазимо код Тукидида не потиче од проучавања медицинских списа, већ из личног искуства и контакта са другим жртвама и очевицима.

Оклевање да се говори о атинској болести, које примећујемо код класичних аутора, не постоји код познијих писаца. Диодор са Сицилије, пишући четири века после епидемије, и преузимајући податке од Ефора, слободно разматра заразу, приписујући јој чисто локално порекло, услед нехигијенских услова: „А Атињани нису имали смелости да иступе у бојном поретку и, будући да су били стешњени унутар зидина, били су погођени навалом пошаста: пошто се мноштво људи сваке врсте окупило заједно у граду, због скучености их је задесила болест, од удисања поквареног ваздуха.“²² Слично, мада не идентично обавештење даје Плутарх, такође се ослањајући на неки данас несачуван класични извор. По њему, критичари Перикла су веровали да је болест избила међу сеоским становништвом које се склонило у граду, у нездравим условима импровизованог смештаја и несносне летње жеге; доколица и неактивност ових људи такође су били фактори у покретању епидемије.²³ Паусанија помиње атинску кугу у пролазу, у вези са статуом коју су Аполону подигли захвални Атињани по престанку епидемије.²⁴

секундарне некавалитетну храну и одсуство здравих, прочишћавајућих ветрова. Cf. Plat. *Symp.* 188a-b.

20 Kosak 2000, 36–39.

21 Sallares 1991, 225.

22 D. S. XII 45, 2: οἱ δ' Ἀθηναῖοι παρατάξασθαι μὲν οὐκ ἐτόλμων, συνεχόμενοι δ' ἐντὸς τῶν τευχῶν ἐνέπεσον εἰς λοιμικὴν περίστασιν: πολλοῦ γὰρ πλήθους καὶ παντοδαποῦ συνερρηκτότος εἰς τὴν πόλιν διὰ τὴν στενοχωρίαν εὐλόγως εἰς νόσους ἐνέπιπτον, ἔλκοντες ἀέρα διεφθαρμένον.

23 Plut. *Per.* 34, 3–4: Νῦν δὲ πρῶτον μὲν ἡ λοιμώδης ἐνέπεσε φθορὰ καὶ κατενεμήθη τὴν ἀκμάζουσαν ἡλικίαν καὶ δύναμιν: ὕφ' ἧς καὶ τὰ σώματα κακοῦμενοι καὶ τὰς ψυχὰς παντάπασιν ἠγριώθησαν πρὸς τὸν Περικλέα, καὶ καθάπερ ἰατρὸν ἢ πατέρα τῇ νόσῳ παραφρονήσαντες ἀδικεῖν ἐπεχείρησαν, ἀναπεισθέντες ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν ὡς τὴν μὲν νόσον ἢ τοῦ χωρτικοῦ πλήθους εἰς τὸ ἄστυ συμφόρησις ἀπεργάζεται, θέρους ὥρα πολλῶν ὁμοῦ χύδην ἐν οἰκίμασι μικροῖς καὶ σκηνώμασι πνιγηροῖς ἠναγκασμένων διατᾶσθαι διαίταν οἰκουρὸν καὶ ἀργὴν ἀντὶ καθαρᾶς καὶ ἀναπεπταμένης τῆς πρότερον, τοῦτου δ' αἴτιος ὁ τῷ πολέμῳ τὸν ἀπὸ τῆς χώρας ὄχλον εἰς τὰ τείχη καταχεάμενος καὶ πρὸς οὐδὲν ἀνθρώποις τοσοῦτοις χρώμενος, ἀλλ' ἔων ὡσπερ βοσκήματα καθειργμένους ἀναπίμπλασθαι φθορᾶς ἀπ' ἀλλήλων, καὶ μηδεμίαν μεταβολὴν μηδ' ἀναψυχὴν ἐκπορίζων.

24 Paus. I 3, 4.

ТУКИДИДОВО СВЕДОЧАНСТВО

„Најпре је почела, како причају, у крајевима Етиопије који су уз Египат, да би потом прешла у Египат и Либију, као и у већи део краљеве земље.“²⁵ Поменути краљ је персијски владар Артаксеркс I (465 – 424), што нам говори да је епидемија захватила велики део Блиског истока. У ствари, Тукидид у претходном пасусу каже да болест није била сасвим непозната ни у Грчкој, али да се раније није јављала са таквом снагом: „Прича се да је и раније погађала многа места, и око Лемна и у другим крајевима, али овако силна пошаст се не памти, нити ико има у сећању такав помор људи.“²⁶ У Атику је епидемија стигла почетком лета 430. г. п.н.е. Избила је у луци Пиреју, изазивајући панику. Атињани су испрва помишљали на неку подмуклост непријатеља – да су Пелопонезани затворили бунаре. Убрзо се пошаст раширила и по другим атинским четвртима, где је посејала патњу и смрт.²⁷ За разлику од Диодора и Плутарха, односно њихових извора, Тукидид се не усуђује да каже нешто одређено о непосредним узроцима болести.²⁸

Тукидидов опис симптома је стравичан у својој натуралистичкој детаљности:

Није било неког јасног узрока, већ је изненада оне које су иначе били здрави обузимао несносан осећај врућине у глави, црвенило и оток очију, док су унутар тела грло и језик одмах постојали крваво црвени, испуштајући одуран и смрдљив задах. Потом би се јавило кијање и промуклост, па би после мало времена дошао бол у грудима праћен снажним кашљем. Када би се болест учврстила у стомаку, ту би наступили грчеви и повраћање свакојаке црне жучи, која се од стране лекара назива разним именима, и све то уз велики телесни бол. Многи су мучени повраћањем на празно, што је даље изазивало снажне грчеве, који би код неких одмах попуштали а код других доста касније. Споља, на додир, тело није било ни много топло ни бледо, већ црвенкасто са малим пликовима и ранама које су избијале повуда. Али изнутра је горело тако силно да оболели нису трпели ни најмањи прекривач или ланену тканину или било шта друго сем да буду потпуно

25 Thuc. II 48, 1: ἤρξατο δὲ τὸ μὲν πρῶτον, ὡς λέγεται, ἐξ Αἰθιοπίας τῆς ὑπὲρ Αἰγύπτου, ἔπειτα δὲ καὶ ἐς Αἴγυπτον καὶ Λιβύην κατέβη καὶ ἐς τὴν βασιλείως γῆν τὴν πολλήν.

26 Thuc. II 47, 3: λεγόμενον μὲν καὶ πρότερον πολλαχόσε ἐγκατασκήψαι καὶ περὶ Λῆμνον καὶ ἐν ἄλλοις χωρίοις, οὐ μὲντοι τοσοῦτός γε λοιμὸς οὐδὲ φθορὰ οὕτως ἀνθρώπων οὐδαμοῦ ἐμνημονεύετο γενέσθαι.

27 Thuc. II 48, 2.

28 Вид. Thomas 2006, 100–101. Хипотеза коју даје Kallet 2013, да Тукидид крије свој иначе јасан став по овом питању, јер тај став епидемију објашњава божанском, можда Аполоновом интервенцијом, заснована је на нагађању и сумњивим асоцијацијама, и не делује убедљиво.

наги. Највише су желели да се баце у хладну воду. И тако су и урадили многи од људи лишених надзора, бацајући се у цистерне с водом, пошто су били обузети несносном жеђи, која је трајала без обзира да ли су пили много или мало. И мучнина их није напуштала као ни непрестана несаница. И само тело, док је болест била у пуној снази, није слабило већ се држало на мукама преко очекивања, тако да када би најзад подлегли, деветог или седмог дана, од унутрашње врелине, и даље су у себи имали нешто снаге. Уколико би избегли смрт, болест је силазила у утробу, где се стварало болно гнојење, истовремено са агресивном навалом пролива, и многи су умирали од слабости настале на тај начин. Зло је путовало по целом телу, почев од главе где се прво учврстило. Ко је успео да преживи оно најгоре, свеједно је носио трагове на удовима. Болест се спуштала на гениталије и прсте на ногама, и многи су преживели лишени тих делова, а има и оних који су остали без очију. Одмах пошто су устали из постеље, неке је обузео потпун губитак памћења, па нису препознавали ни себе ни оне који су им били најближи.²⁹

Тукидид пружа још неке детаље у вези са природом ове епидемије, међу којима се издваја један који је често занемарен у модерним дискусијама: болест је била епизоотска, погађала је поред људи и неке врсте животиња. „Наиме, птице и четвороношци који се иначе хране људским остацима, мада је било мноштво несахрањених тела, или им нису прилазили или би умирали, чим би их окусили. За то је сигуран доказ ово:

29 Thuc. II 49, 2–8: Τοὺς δὲ ἄλλους ἀπ’ οὐδεμιᾶς προφάσεως, ἀλλ’ ἐξαίφνης ὑγίεις ὄντας πρῶτον μὲν τῆς κεφαλῆς θέρμαι ἰσχυραὶ καὶ τῶν ὀφθαλμῶν ἐρυθρήματα καὶ φλόγῳσις ἐλάμβανε, καὶ τὰ ἐντός, ἢ τε φάρυγξ καὶ ἡ γλῶσσα, εὐθύς αἱματώδῃ ἦν καὶ πνεῦμα ἄτοπον καὶ δυσῶδες ἤφει: ἔπειτα ἐξ αὐτῶν πταρμός καὶ βράγχος ἐπεγίγνετο, καὶ ἐν οὐ πολλῷ χρόνῳ κατέβαιναν ἐς τὰ στήθη ὁ πόνος μετὰ βηχὸς ἰσχυροῦ: καὶ ὁπότε ἐς τὴν καρδίαν στήριζεν, ἀνέστρεφέ τε αὐτὴν καὶ ἀποκαθάρσεις χολῆς πᾶσαι ὅσαι ὑπὸ ἰατρῶν ὠνομασμένα εἰσὶν ἐπῆσαν, καὶ αὐταὶ μετὰ ταλαιπωρίας μεγάλης. Λύγξ τε τοῖς πλέοισιν ἐνέπιπτε κενή, σπασμὸν ἐνδιδοῦσα ἰσχυρόν, τοῖς μὲν μετὰ ταῦτα λωφήσαντα, τοῖς δὲ καὶ πολλῷ ὕστερον. Καὶ τὸ μὲν ἔξωθεν ἀπομένῳ σώμα οὐτ’ ἄγαν θερμὸν ἦν οὔτε χλωρόν, ἀλλ’ ὑπέρυθρον, πελιτνόν, φλυκταίναις μικραῖς καὶ ἔλκεσιν ἐξηνηθὴκόσ: τὰ δὲ ἐντός οὕτως ἐκάετο ὥστε μήτε τῶν πάνυ λεπτῶν ἱματίων καὶ σινδόνων τὰς ἐπιβολὰς μηδ’ ἄλλο τι ἢ γυμνοὶ ἀνέχεσθαι, ἥδιστα τε ἂν ἐς ὕδωρ ψυχρόν σφᾶς αὐτοῦς ῥίπτειν. καὶ πολλοὶ τοῦτο τῶν ἡμελημένων ἀνθρώπων καὶ ἔδρασαν ἐς φρέατα, τῇ δίψῃ ἀπαύστω ξυνεχόμενοι: καὶ ἐν τῷ ὁμοίῳ καθειστῆκει τό τε πλεόν καὶ ἔλασσον ποτόν. Καὶ ἡ ἀπορία τοῦ μὴ ἡσυχάζειν καὶ ἡ ἀγρυπνία ἐπέκειτο διὰ παντός, καὶ τὸ σῶμα, ὅσον περ χρόνον καὶ ἡ νόσος ἀκμάζει, οὐκ ἐμαραίνεται, ἀλλ’ ἀντεῖχε παρὰ δόξαν τῇ ταλαιπωρίᾳ, ὥστε ἡ διεφθείροντο οἱ πλείστοι ἐναταῖοι καὶ ἐβδομαῖοι ὑπὸ τοῦ ἐντός καύματος, ἔτι ἔχοντές τι δυνάμεως, ἢ εἰ διαφύγοιεν, ἐπικατιόντος τοῦ νοσήματος ἐς τὴν κοιλίαν καὶ ἐλκώσεώς τε αὐτῇ ἰσχυρὰς ἐγγιγνομένης καὶ διαρροίας ἅμα ἀκράτου ἐπιπιπτούσης οἱ πολλοὶ ὕστερον δι’ αὐτὴν ἀσθενεῖα διεφθείροντο. Διεξήει γὰρ διὰ παντός τοῦ σώματος ἄνωθεν ἀρξάμενον τὸ ἐν τῇ κεφαλῇ πρῶτον ἰδρυθὲν κακόν, καὶ εἰ τις ἐκ τῶν μεγίστων περιγένοιτο, τῶν γε ἀκρωτηρίων ἀντίληψις αὐτοῦ ἐπεσήμαιεν. Κατέσκηπτε γὰρ ἐς αἰδοῖα καὶ ἐς ἄκρας χεῖρας καὶ πόδας, καὶ πολλοὶ στερισκόμενοι τούτων διέφευγον, εἰς δ’ οἱ καὶ τῶν ὀφθαλμῶν. Τοὺς δὲ καὶ λήθη ἐλάμβανε παραυτίκα ἀναστάντας τῶν πάντων ὁμοίως, καὶ ἠγνόησαν σφᾶς τε αὐτοῦς καὶ τοὺς ἐπιτηδείους.

птице које то чине су нестале, па их није било могуће видети ни око тела нити негде другде. У случају паса нестанак се још више примећивао, јер они живе заједно са људима.³⁰

Вести о избијању епидемије навели су краља Архидама да оконча поход на Атику који је био у току, из страха за сопствене трупе.³¹ Зараза се у току исте године проширила ван атинских граница, мада Тукидид каже да она „на Пелопонез није дошла, бар не у обиму вредном помена“.³² Квалификација показује да је Пелопонез ипак осетио епидемију у неком виду. С обзиром да околности сличне атинским (огромна популација, скучена на малом простору) нису постојале другде у Грчкој, блаже дејство заразе није изненађење. Ипак, не треба заборавити да Тукидид пише из перспективе једног Атињанина. То што је он био под утиском да је само у Атини епидемија имала значајне размере, не значи да није било много смртних случајева и у другим срединама. Знатније урбане агломерације, попут Коринта, Арга или Тебе, свакако су осетиле заразу у далеко већој мери од бројних мањих градова и села, што имплицира и Тукидид кад каже да је куга „погодила највише Атину, па онда и друге густо насељене крајеве“.³³

Први удар епидемије се наставио и следеће године. Међутим, 428. г. п.н.е. уследила је пауза, иако ни тада болест није сасвим ишчезла. Други велики талас наступио је 427. и наставио се у току 426. г. п.н.е.³⁴ После годину дана и ова навала је попустила и надаље је било само појединачних случајева.³⁵ Говорећи о каснијим догађајима, атински писац више не спомиње болест, што не значи да је она сасвим нестала.³⁶ У међувремену

30 Thuc. II 50: τὰ γὰρ ὄρνεα καὶ τετράποδα ὅσα ἀνθρώπων ἀπτεται, πολλῶν ἀτάφων γιγνομένων ἢ οὐ προσήει ἢ γευσάμενα διεφθείρετο. Τεκμήριον δέ: τῶν μὲν τοιοῦτων ὄρνιθων ἐπίλειψις σαφῆς ἐγένετο, καὶ οὐχ ἐωρῶντο οὔτε ἄλλως οὔτε περὶ τοιοῦτον οὐδέν: οἱ δὲ κύνες μᾶλλον αἰσθησὶν παρεῖχον τοῦ ἀποβαίνοντος διὰ τὸ ξυνδιατᾶσθαι.

31 Thuc. II 57.

32 Thuc. II 54, 5: ἐς μὲν Πελοπόννησον οὐκ ἐσήλθεν, ὅτι καὶ ἄξιον εἰπεῖν...

33 Thuc. II 54, 5: ἐπενειμάτο δὲ Ἀθήνας μὲν μάλιστα, ἔπειτα δὲ καὶ τῶν ἄλλων χωρίων τὰ πολυανθρωπώτατα.

34 Thuc. III 87, 1.

35 Thuc. III 87, 2.

36 У вези са атинском и картагинском опсадом Сиракузе, 413. односно 396. г. п.н.е., D. S. XIII 12, 1; XIV 70, 4–6, говори о заразној болести која је мучила опсађиваче и тако допринела победи Сиракужана. Као и у свом приказу атинске куге, Диодор ове епидемије објашњава незадовољством богова и нездравим непосредним околностима попут летње жеге и мочварног терена крај кога су Атињани односно Картагињани подигли логор; вид. Littman 1984. Liv. Ab U. C. IV 25, 3–7 говори о епидемији која је погодила Рим 433–432. г. п.н.е. Симптоми које он даје се, међутим, не поклапају са Тукидидовим описом: римска болест напада људе и домаћу стоку, која је поштеђена код Тукидида,

велики део популације је стекао природан имунитет, о чему говори једно Тукидидово запажање: „Међу онима који су преживели заразу било је највише сажаљења за умируће и болесне, пошто им је све то већ било познато а за себе се нису плашили, јер болест никога није нападала двапут, бар не у смртоносном облику.“³⁷ Болест се ретко враћала ономе ко би је једном прележао, па и тада само у блажој форми, без смртног исхода. Концепт имунитета је, очигледно, био сасвим непознат, па су преживели изводили погрешне закључке, и заваравали се надама да ће убудуће бити безбедни од свих болести.³⁸

ТЕШКОЋЕ ПРИ ИДЕНТИФИКАЦИЈИ БОЛЕСТИ

Мало који проблем из далеке прошлости је генерисао тако велику литературу као питање тачне идентификације атинске куге. Медицински стручњаци већ више од два века сарађују са историчарима, филолозима и археолозима у настојању да реше проблем. Прецизан и непосредан Тукидидов опис охрабривао је такве покушаје. Шта може бити једноставније него упоредити његову листу тегоба са симптомима познатих болести и препознати кривца? Упркос повољним претпоставкама, огромном ентузијазму и великом уложеном труду, успех је изостао. Ни данас не постоји сагласност међу стручњацима о природи болести која је погодила Атињане. Чак и површна анализа открива у чему је проблем: Тукидид прецизно описује симптоме али већина су заједнички за многе заразне болести. „Велика атинска куга је у прошлости уз доста самопоуздања била идентификована са великим мноштвом обољења, које укључују бубонску кугу, велике богиње, мале богиње, ерготизам и епидемијски тифус – да и не помињемо антракс, шарлах, салмонелу, сифилис, маларију и денга грозницу. Такво стање ствари не изненађује: клиничке слике раних стадија многих акутних инфективних болести... врло су сличне, толико да је и у новије време понекад било веома тешко одредити која болест је на делу.“³⁹

за разлику од птица и паса. Покушај Coughanowr 1985 да покаже да је иста болест у питању није убедљив, као ни њена сугестија да је зараза можда намерно пренета у Атину, као нека врста биолошког рата.

37 Thuc. II 51, 6: 'Επί πλέον δ' ὄμως οἱ διαπεφευγότες τὸν τε θνήσκοντα καὶ τὸν πονοῦμενον ψκτίζοντο διὰ τὸ προειδέναι τε καὶ αὐτοὶ ἤδη ἐν τῷ θαρσαλέῳ εἶναι: δις γὰρ τὸν αὐτόν, ὥστε καὶ κτείνειν, οὐκ ἐπελάμβανεν.

38 Ibid.

39 Longrigg 1980, 209.

Међутим, Тукидид детаљно описује и касније ступњеве болести, као и њене последице. То је опис лаика, али надареног и посвећеног лаика, који је у некој мери био упознат са медицинском литературом оног времена.⁴⁰ И у томе лежи други део проблема – збир свих симптома, онакав каквог га атински писац даје, не поклапа се ни са једним данас познатим обољењем. Многи истраживачи су покушали да превазиђу тешкоћу тако што су, дајући различита оправдања, игнорисали неке појединости из Тукидидовог текста (он није био лекар, могао је преувеличавати, погрешити, бити збуњен), мењали постојеће (можда није био прецизан, писао је по сећању) или чак додавали своје (ко зна шта је Тукидид изоставио?).⁴¹ Не треба ни наглашавати колико су такви поступци методолошки спорни, нарочито у екстремнијим примерима који иду до темељног преправљања изворног исказа. Нема разлога да се мисли да је Тукидид изостављао симптоме или да није нашао праве речи при њиховом описивању, мада тачно разумевање неких старогрчких термина за нас може бити проблем. Ако је и правио грешке и пропусте, ми данас нисмо у позицији да их препознамо и исправимо, и све интервенције у том погледу су врло произвољне.⁴²

Ипак, постоје добри разлози да се питамо не описује ли Тукидид заразу која више не постоји, бар не у таквој форми. Ова могућност је разматрана још у XIX веку,⁴³ али се с нарочитом снагом јавила научницима од средине XX, када се дошло до бољег разумевања еволуције паразитских микроорганизама и адаптације макроорганизама које ти паразити нападају.⁴⁴ Холадај (A. J. Holladay) и Пул (J. C. F. Poole), у врло утицајном и често цитираном чланку из 1979. године, истакли су да је то објашњење заправо највероватније са становишта модерне медицинске науке.⁴⁵ Микроорганизми су подложни врло брзој еволуцији и честим адаптацијама, како би опстали у новом и стално променљивом окружењу. Људи и

40 Page 1953, 98–110; Radt 1978; Thomas 2006, 92–100. Cochrane 1929, 7–20 отишао је тако далеко да је у Тукидиду видео неку врсту следбеника Хипократове школе и њених научних принципа и метода. Ово схватање данас нема присталица.

41 За изразит пример хиперкритичне анализе и довођења у питање практично читавог Тукидидовог описа вид. Morens, Littman 1992, 278–283.

42 Полазећи од неоспорне чињенице да је Тукидидов опис куте књижевно врло упечатљив (cf. Allison 1983) и да има јасно место у његовој повести Пелопонеског рата, Morgan 2004 одлази у крајност тврдећи да се тај текст мора схватити као чисто књижевни састав или чак поетско замишљање разорне болести, потпуно одвојено од било каквог стварног искуства (за јасну дистинкцију између историјског и књижевног приказа вид. Rubincam 2004); cf. и Foster 2010, 204–210.

43 Cf. Littré 1839, 122: «...la maladie connue sous le nom de Peste d'Athènes. C'était une fièvre éruptive, différente de la variole, et éteinte aujourd'hui.» (мој италики).

44 Cf. Eby, Evjen 1962, 258; McNeill 1989, 93–94.

45 Holladay, Poole 1979.

животиње се такође непрестано прилагођавају, како би убудуће били отпорније на нападе микропаразита, што ове приморава на даље циклусе адаптације. Организам који је узроковао атинску кугу могао је давно нестати без трага, али можда постоји и данас, само у новијем еволутивном облику, који више није могуће препознати.⁴⁶ У медицинској литератури је чак предложен и назив за нову болест – „Тукидидов синдром“.⁴⁷

Следи основна скица научне дебате о овом питању, писана без амбиције да се у потпуности сумира огромна библиографија. Хипотезе које заступају болести мало сличне или потпуно различите од оне коју описује Тукидид, попут шарлаха, маларије, птичијег грипа, Ласа грознице, денга вируса или грознице Западног Нила, нећу посебно разматрати.

МОГУЋА ОБЈАШЊЕЊА И ЊИХОВЕ СЛАБОСТИ

Бубонска куга („Црна смрт“, инфекција бактеријом *Yersinia pestis*) у даљој прошлости је више пута разматрана као кандидат, често услед погрешног разумевања грчке речи λοιμός („куга“), која заправо не обележава једну специфичну болест, већ све тешке заразе уопште.⁴⁸ Каснији, боље аргументовани покушаји да се одбрани ова идентификација неизбежно су морали захтевати преправке и допуне Тукидидовог описа.⁴⁹ Многе тегобе које он описује не јављају се у случају црне смрти, као што се ни њен најупадљивији симптом, екстреман оток лимфних чворова, не спомиње код атинског писца. Сравнивање Тукидидовог текста са, на пример, Прокопијевим описом византијске куге јасно показује да су питању два врло различита обољења.⁵⁰ Није ми познат ниједан озбиљан покушај у последњих неколико деценија да се атинска епидемија објасни бубонском кугом.⁵¹

46 Такав закључак су прихватили Hornblower 1991, 316–318; Lewis 1992, 396–397; Hunt 2017, 138.

47 Langmuir et al. 1985. Додуше, ови аутори не сматрају да је идентификација немогућа, вид. нап. 71. Објашњење које су понудили није било шире прихваћено, али предложени термин јесте.

48 За старогрчку терминологију заразних болести вид. Michelakis 2019. Уопште о медицинској терминологији коју Тукидид користи вид. Page 1953, 98–110; Craik 2001.

49 Француски лекар и историчар медицине Озанам (Jean-Antoine-François Ozanam, 1773–1837) увео је бубонску кугу у модерну дискусију атинске епидемије (Ozanam 1835, 6–8). Средином XX века Williams 1957, 102–103 и 1962, 111–114, накратко је оживео хипотезу бубонске куге, наглашавајући епизоотски карактер болести (cf Hooker 1958).

50 Procop. Pers. II 22, 15–39.

51 Роберт Литман (Robert Littman), у два рада писана из чисто епидемиолошке перспективе (Mogens, Littman 1992, 294–295, 300; и Littman 2009), навео је бубонску кугу као једну од секундарних могућности (примарни кандидат за њега су велике богиње).

Идентификација атинске куге са великим богињама некада је имала пуно присталица.⁵² Зараза коју изазива овај вирус (*Variola vera major*) слична је Тукидидовом опису у раним стадијумима: грозница, главобоља, слабост, замор, осип (касније се јављају и многобројни пликови). Међутим, за разлику од заражених Атињана, људи оболели од великих богиња су изузетно слаби и везани за постељу, често падајући у делиријум. Гангрена није компликација која се јавља у случају великих богиња, али зато жртве имају отворене ране свуд по телу, које често воде настанку трајних ожиљака, што Тукидид не спомиње, као ни снажан бол у куковима и леђима. Велике богиње представљају изузетно смртоносну заразну болест, тежу него што то Тукидидови подаци сугеришу: бар 30–35% смртности. За разлику од Тукидидове болести, велике богиње много више погађају децу него одрасле.

И мале богиње су повремено сматране добрим кандидатом.⁵³ Уз извесну слободу у тумачењу Тукидидовог текста, оне се заиста поклапају са већим бројем симптома (температура, црвенило коже и очију, оспице, болови у стомаку, пролив, жеђ, отежано дисање) али не са свим (недостају непријатан задах, губитак памћења, гангрена), а неки су доста ретки (грчеви). Али постоје и многи други проблеми са овом идентификацијом. Мале богиње у далеко већој мери погађају децу него одрасле, док је болест коју Тукидид описује у том погледу недискриминативна. У забележеним нововековним епидемијама смртност је обично око 5%, мада је могла бити знатно већа у далекој прошлости. Такође, поновно обољевање од стране истих особа је у случају малих богиња изванредно ретко. Недавна истраживања генетског кода вируса који изазива мале богиње (*Measles morbillivirus*) показала су да је мало вероватно да је он постојао у антици, пошто се одвојио од свог најближег рођака, вируса који изазива сточну кугу, не раније од позног I миленијума н.е.⁵⁴

Дуго је било раширено мишљење да одговор лежи у пегавом тифусу;⁵⁵ оно има присталица и у XXI веку.⁵⁶ Извор заразе у људској популацији су

52 Већ је историчар медицине Рудолф Коберт (Rudolf Kobert, 1854–1918) сматрао велике богиње основним, мада не јединим, узрочником атинске куге (вид. нап. 71). За велике богиње су се одлучили и Panayotatou 1922; Zinsser 2008, 124–127 (изворно објављено 1935.); Hagen 1938; Littman, Littman 1969; Sallares 1991, 248–262. И у каснијим радовима Роберт Литман је истицао велике богиње као потенцијално највероватније решење (вид. претходну напомену). Ово мишљење је утицало и на ширу литературу, cf. Fenn 2000, 1573.

53 Shrewsbury 1950; Page 1953, 115–119; Cunha 2004.

54 Manley 2014.

55 Међу многима који су заступали ово објашњење су Murchison, Cayley 1884, 26–27; Crawford 1914, 22–41; Hort, 1915, 673. Средином XX века изгледало је да се дискусија преломила у корист тифуса: Keil 1951; MacArthur 1954; Gomme 1956, 150–153.

56 Kelly et al. 2002, 151; Liston 2021, 196. Cf. Pomeroy et al. 2008, 321: “typhus probably, or perhaps smallpox or measles...”

обично пацови, односно ваш или бува која преноси бактерију *Rickettsia prowazekii* на људе. И ова болест се јавља изненада, праћена температуром, осећањем жеђи, црвенилом коже и очију, осипом; касније се јављају мучнина, грчеви, убрзано дисање, повраћање и пролив. Понекад долази и до некрозе прстију, као и трајног слепила. Губитак памћења, о коме Тукидид говори, приметан је и у неким случајевима тифуса, али већ ту почињу проблеми. Епидемијски тифус карактеришу разноврсни ментални поремећаји, укључујући општу дезоријентисаност, халуцинације и пад у кому. У случају тешких облика тифуса, смрт наступа већ после три дана, док Тукидид говори о периоду од седам до девет дана. Постоје и бројна мања одступања у погледу очекиваних симптома.⁵⁷ Епидемијски тифус избија у условима пренасељености и лоше хигијене, што сасвим одговара атинској ситуацији из 430–429. г. п.н.е. али га је тешко препознати у Тукидидовим информацијама о брзом ширењу болести преко Источног Медитерана.⁵⁸

Ерготизам је ретко разматран као могућност, мада та опција на први поглед обећава.⁵⁹ У случају снажније варијанте, гангренозног ерготизма („ватра св. Антонија“), присутна је већина Тукидидових симптома, али не сви, а ту су и неки које он не спомиње (дуготрајни делиријум праћен халуцинацијама, бол и парализа у удовима). Основни проблем у овој идентификацији је тај што ерготизам није, строго говорећи, заразна болест. Гљивица која га изазива (*Claviceps purpurea*) напада житарице, и људи добијају тровање само ако конзумирају такве житарице или хлеб направљен од њиховог брашна. Раж, биљка која је била главни преносник ерготизма у средњем и новом веку, у старој Грчкој уопште није коришћена за људску исхрану, мада то само по себи не би било одлучујуће, пошто гљивица контаминира и друге житарице. Тукидидова епидемија, која се великом брзином шири из Нубије и Египта на Блиски исток и Грчку, никако не може бити ерготизам. У том случају ни његова запажања о имунитету који су неки људи стекли не би имала смисла.⁶⁰

Нешто слично се може рећи и за салмонелу. Да је она уопште узимана у обзир може бити изненађење, ако имамо у виду да су извори заразе загађена храна и вода, између људи се не преноси директним контактом (изузев путем фекалија) а ни животиње нису преносници. С обзиром да Атињани нису узимали воду из једног извора, да се болест ширила великим брзином и међу посадама на бродовима и међу трупама на Халки-

57 Zinsser 2008, 123.

58 Ibid. 123–124 и Page 1953, 114–115 за одбацивање могућности да је тифус у питању. Cf. критику епидемиолога MacArthur 1954, и одговор Пејџа (Page 1954).

59 Ово решење су снажно заговарали Salway, Dell 1955.

60 За критику ове хипотезе вид. Barger 1931, 40–42; Williams 1957, 98–102.

дику, као и у другим деловима Грчке, салмонела као узрочник делује искључена.⁶¹ Поклапање симптома и смртности (од 10 до највише 20% ако се болест не лечи, 1–4% уз модерне методе лечења) са подацима које даје Тукидид такође је врло слабо. Ипак, било је историчара и лекара у последња два века који су озбиљно разматрали хипотезу салмонеле,⁶² а она је недавно изнета са свежим аргументима. Године 1994. и 1995. на простору древне атинске четврти Керамик откривена је и истражена велика колективна гробница, датирана на основу присутне грнчарије у године 430–420. п.н.е. У њој је покопано, у великој брзини и углавном без много реда, око 150 људи свих узраста и оба пола; у питању су извесно жртве велике атинске куге.⁶³ Четворо научника са универзитета у Атини анализирали су генетски материјал похрањен у зубима жртава, и у три случаја открили ДНК секвенце бактерије *Salmonella enterica*. Ово откриће је испрва поздрављено као дефинитивно решење мистерије атинске куге.⁶⁴ Међутим, убрзо се показало да је такав ентузијазам неоправдан. Присуство поменутих ДНК секвенци у принципу не доказује ништа до да су три особе у неком тренутку боловале од салмонеле, а постоји и могућност да је узорак просто контаминиран модерним сојем бактерије (на пр. из земљишта).⁶⁵ Диспарат између симптома салмонеле и Тукидидовог описа су препознали и аутори изворне студије, разматрајући могућност да је није у питању сој бактерије идентичан модерном.⁶⁶

Занимљив кандидат је ебола, хеморагијска грозница коју изазивају РНК вируси из рода *Ebolavirus*. Прва медицински потврђена епидемија еболе избила је у Конгу (Заиру) 1976. године. Од тада је било више епидемија у Подсахарској Африци, последња 2019. године, као и појединачних случајева изван Африке. Могућност да ебола има много дужу историју – став за који постоје извесне основе у генетским истраживањима ових вируса – и да је један пример ране епидемије била управо атинска куга из 430. г. п.н.е. изнета је већ крајем XX века а недавно је и оживљена, мада без нових аргумената.⁶⁷ Ебола се добро поклапа са неким симптомима, као и са епидемиолошким аспектом Тукидидове болести; у питању је изузетно инфективно обољење, епизоотског карактера, потврђено код

61 Liston 2021, 196.

62 Идеју је популаризовао Grote 1851, 209: "Of this plague – or (more properly) eruptive typhoid fever, distinct from, yet analogous to, the small pox – a description no less clear than impressive has been left by the historian Thucydides..."

63 Baziotopoulou-Valavani 2002.

64 Papagrigorakis et al. 2006, 2008.

65 Shapiro et al. 2006.

66 Papagrigorakis et al. 2006, 213.

67 Dixon 1996; Olson et al. 1996; Kazanjian 2015a.

глодара и примата (не и птица). Као и ебола, атинска куга има своје порекло негде у Африци јужно од Египта. Али и у овом случају потпуна идентификација симптома је немогућа, између осталог недостаје и најупадљивији симптом еболе: обилно крварење из уста, носа и очних дупљи (Тукидид говори само о крваво црвеној боји грла и језика), и појава рана на телу. Други недостајући симптоми укључују бол у мишићима, тешкоће при дисању, немогућност уринирања итд. Надаље, сам ток болести је врло различит, као и смртност, која је много већа у случају еболе: 50 до чак 90% у популацији која нема ранији имунитет.⁶⁸

У покушају да објасни епизоотски карактер Тукидидове болести, епидемиолог Џон Вајли (J. A. H. Wylie) и класични филолог Стабс (H. W. Stubbs) позвали су у помоћ мање познате кандидате попут малтешке грознице, лептоспирозе и туларемије.⁶⁹ Међутим, малтешку грозницу (бруцелоза) и сами су одбацили после краћег разматрања, због врло различитих симптома. Лептоспирозу изазивају бактерије из рода *Leptospira* а преносници могу бити разне животиње, домаће и дивље, али и овде је поклапање симптома са атинском кугом парцијално. Туларемија, бактеријско обољење (*Francisella tularensis*) које преносе глодари и крпељи, стоји боље у том погледу али, поново, подударност није потпуна (на пример, Тукидид не помиње оток лимфних чворова). Уобичајена смртност све три болести далеко је мања од оне о коју срећемо у случају атинске куге.⁷⁰

Било је и научника, пре свега епидемиолога, који су палету симптома коју даје Тукидид настојали да објасне комбинацијом две или више болести.⁷¹ И овај правац закључивања прате разни проблеми, пре свега тај да људи који су преležали две или више болести не стичу подједнак иму-

68 У одговору на критику хипотезе, изнету од стране Мичела Бергера (Mitchell Berger), хирурга и саветника за јавно здравље у Пенсилванији, Казанџијан је признао да је поклапање симптома између атинске куге и еболе парцијално и проблематично (Kazanjan 2015b). Бергеров предлог (Berger 2015) – неки облик птичијег грипа – има још мање смисла.

69 Wylie, Stubbs 1983.

70 За критику ових предлога вид. Holladay, Poole 1984.

71 Већ крајем XIX века Рудолф Коберт је тумачио кугу као удар великих богиња на популацију ослабљену ерготизмом; cf. Kobert 1899. Кобертово мишљење се често цитира и данас али најчешће погрешно. Из разлога који ми нису познати, он се у литератури на енглеском језику обично наводи као заступник тезе да се Тукидидова болест у потпуности објашњава ерготизмом, што никада није била његова позиција. Готово век касније, идеју композитне епидемије оживео је Џејмс Лонгриг (Longrigg 1980, 221). Немачки епидемиолог Хорст Хабс био је сличног мишљења: по њему болест је комбинација пре свега тифуса и великих богиња, мада су и друга обољења могла деловати у исто време. Први талас заразе носиле су велике богиње (430–29. г. п.н.е.), док је у другом (427–6. г. п.н.е.) тифус доминирао (Habs 1982). Langmuir et al. 1985 иступили су са мишљењем да је „Тукидидов синдром“ заправо комбинација неке врсте

нитет на све њих. Али Тукидид јасно каже да преживели или више нису добили болест или само у врло благом облику,⁷² као и да је та година пре избијања епидемије била необично здрава.⁷³

Уместо врло занимљиве али у крајњој линији нерешиве дискусије о тачном узрочнику болести, други део ове студије биће посвећен важнијем питању историјских последица атинске куге, како непосредних, тако и оних дугорочних.

БИБЛИОГРАФИЈА

Извори

- Aristophane (1973): *Tome IV. Les Thesmophories. Les Grenouilles*, trad. H. van Daele. Paris: Société d'Édition « Les belles lettres ».
- Aristotle (1984): *Historia Animalum I-III*, trans. A. L. Peck. Cambridge MA / London: Harvard University Press / William Heinemann Ltd.
- Aristotle (1990): *Politics*, trans. H. Rackham. Cambridge MA / London: Harvard University Press.
- Cagni, L. (1977): *The Poem of Erra*. Malibu: Undena Publications.
- Diodorus of Sicily (1962): *Books XII 41-XIII*, trans. C. H. Oldfather. London / Cambridge MA: Harvard University Press.
- George, A. R. (2003): *The Babylonian Gilgamesh Epic I: Introduction, Critical Edition and Cuneiform Texts*. Oxford: OUP.
- Homerus (1896): *Ilias I: I-XII*, ed. G. Dindorf. Leipzig: Teubner.
- Leigh, R. (2016): *On Theriac to Piso, Attributed to Galen*. Leiden / Boston: Brill.
- Littre, É. (1839): *Œuvres complètes d'Hippocrate I*. Paris: Jean-Baptiste Baillière.
- Pausanias (1918): *Descriptions of Greece*, trans. W. H. S. Jones. London / New York: William Heinemann, G. P. Putnam's Sons.
- Plato (1952): *Laches, Protagoras, Meno, Euthydemus*, trans. W. R. M. Lamb. Cambridge MA / London: Harvard University Press / William Heinemann Ltd.
- Plato (1980): *Symposium*, ed. K. Dover. Cambridge: CUP.
- Plato (2005): *Euthyphro. Apology. Crito. Phaedrus*, trans. H. N. Fowler. Cambridge MA / London: Harvard University Press.
- Plutarch (1967): *Lives in Ten Volumes III*, trans. B. Perrin. Cambridge MA / London: Harvard University Press, William Heinemann Ltd.

грипа и инфекције стафилококама. За критику последњег мишљења вид. Holladay 1986; Morens, Littman 1994.

72 Thuc. II 51, 6.

73 Thuc. II 49, 1.

- Plutarch (1984): *Moralia in Sixteen Volumes V: 351c-438e*, trans. F. C. Babbitt. Cambridge MA / London: Harvard University Press / William Heinemann Ltd.
- Procopius (1914): *History of the Wars, Books I and II*, trans. H. B. Dewing. London / New York: William Heinemann / The Macmillan Co.
- Sophocles (1962): *Oedipus the King. Oedipus at Colonus. Antigone*, trans. F. Storr. London / Cambridge MA: Harvard University Press / William Heinemann Ltd.
- Thucydide (1981): *La guerre du Péloponnèse II*, trad. J. de Romilly. Paris: Société d'Édition « Les belles lettres ».
- Titus Livius (1969): *Ab Vrbe Condita I. Libri I-V*, rec. R. S. Conway, C. F. Walters. Oxford: Clarendon Press.

Литература

- Allison, J. W. (1983): Pericles' Policy and the Plague. *Historia*, 32, 1, 14–23.
- Arnott, R. (2005): Disease and the Prehistory of the Aegean, u: H. King (ed.), *Health in Antiquity*. London / New York: Routledge, 12–31.
- Barger, G. (1931): *Ergot and Ergotism*. London: Gurney and Jackson.
- Baziotopoulou-Valavani, E. (2002): A Mass Burial from the Cemetery of Kerameikos, u: M. Stamatopoulou, M. Yeroulanou (eds.). *Excavating Classical Culture: Recent Archaeological Discoveries in Greece*. Oxford: Archaeopress, 187–201.
- Berger, M. (2015): Influenza, not Ebola, More Likely the Cause of 430 BCE Athenian Outbreak. *Clinical Infectious Diseases*, 61, 9, 1492–1493.
- Cochrane, C. N. (1929): *Thucydides and the Science of History*. Oxford / London: OUP / Humphrey Milford.
- Coughanowr, E. (1985): The Plague in Livy and Thucydides. *L'Antiquité Classique*, 54, 152–158.
- Craik, E. M. (2001): Thucydides on the Plague: Physiology of Flux and Fixation. *The Classical Quarterly*, 51, 1, 102–108.
- Crawford, R. (1914): *Plague and Pestilence in Literature and Art*. Oxford: OUP.
- Cunha, B. A. (2004): The Cause of the Plague of Athens: Plague, Typhoid, Typhus, Smallpox, or Measles? *Infectious Disease Clinics of North America*, 18, 29–43.
- Dixon, B. (1996): Ebola in Greece? *The British Medical Journal*, 313, 430.
- Eby, H. – Evjen, H. D. (1962): The Plague of Athens: A New Oar in Muddied Waters. *Journal of History of Medicine and Allied Sciences*, 17, 2, 258–263.
- Fenn, E. A. (2000): Biological Warfare in Eighteenth-Century North America: Beyond Jeffrey Amherst. *The Journal of American History* 86, 4, 1552–1580.
- Foster, E. (2010): *Thucydides, Pericles and Periclean Imperialism*. Cambridge: CUP.
- Gomme, A. W. (1956): *A Historical Commentary on Thucydides II: Books II-III*. Oxford: Clarendon Press.
- Grote, G. (1851): *History of Greece VI*. London: John Murray.
- Habs, H. (1982): Die sogenannte Pest des Thukydidés. Versuch einer epidemiologischen Analyse, u: *Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften*

- Mathematisch-naturwissenschaftliche Klasse Jahrgang 1982, 6. Abhandlung.* Berlin / Heidelberg / New York: Springer Verlag, 123–164.
- Hagen, B. von (1938): Die sogenannte Pest des Thukydides. Interpretation und Identifikation. *Gymnasium*, 49, 120–131.
- Holladay, A. J. – Poole, J. C. F. (1979): Thucydides and the Plague of Athens. *The Classical Quarterly*, 29, 2, 282–300.
- Holladay, A. J. – Poole, J. C. F. (1984): Thucydides and the Plague: A Further Footnote. *The Classical Quarterly*, 34, 2, 483–485.
- Holladay, A. J. (1986): The Thucydides Syndrome: Another View. *The New England Journal of Medicine*, 315, 1170–1173.
- Hooker, E. M. (1958): Buboes in Thucydides? *The Journal of Hellenic Studies*, 78, 78–83.
- Hornblower, S. (1991): *A Commentary on Thucydides I: Books I-III*. Oxford: Clarendon Press.
- Hort, E. C. (1915): Typhus Fever. *The British Medical Journal*, 1, 2833, 673–675.
- Hunt, P. (2017): Thucydides on the First Ten Years of War, u: R. K. Balot, S. Forsdyke, E. Foster (eds.), *The Oxford Handbook of Thucydides*. Oxford: OUP, 125–144.
- Kallet, L. (2013), Thucydides, Apollo, the Plague and the War. *American Journal of Philology*, 134, 3, 355–382.
- Kazanjian, P. (2015a): Ebola in Antiquity? *Clinical Infectious Diseases*, 61, 6, 963–968.
- Kazanjian, P. (2015b): Reply to Berger. *Clinical Infectious Diseases*, 61, 9, 1493–1494.
- Keil, H. (1951): The Louse in Greek Antiquity with Comments on the Diagnosis of the Athenian Plague as Recorded by Thucydides. *Bulletin of the History of Medicine*, 25, 305–323.
- Kelly, D. J. – Richards, A. L. – Temenak, J. – Strickman, D. – Dasch, G. A. (2002): The Past and Present Threat of Rickettsial Diseases to Military Medicine and International Public Health. *Clinical Infectious Diseases*, 34, Suppl. 4, 145–169.
- Kobert, R. (1889): Zur Geschichte des Mutterkorns, u: id. (ed.), *Historische Studien aus dem Pharmakologischen Institute der Kaiserlichen Universität Dorpat*. Halle: Verlag von Tausch & Grosse, 1–47.
- Kobert, R. (1899): Ueber die Pest des Thucydides. *Janus. Archives internationales pour l'histoire de la médecine et pour la géographie médicale*, 4, 240–251, 289–299.
- Kosak, J. C. (2000): POLIS NOSOUSA: Greek Ideas About the City and Disease in the Fifth Century BC, u: V. M. Hope, E. Marshall (ed.), *Death and Disease in the Ancient City*. London / New York: Routledge, 35–54.
- Langmuir, A. D. – Worthen, T. D. – Solomon, J. – Ray, C. G. – Petersen, E. (1985): The Thucydides Syndrome. A New Hypothesis for the Cause of the Plague of Athens. *The New England Journal of Medicine*, 313, 1027–1030.
- Lewis, D. M. (1992): The Archidamian War, u: D. M. Lewis, J. Bordman, J. K. Davies, M. Ostwald (eds.), *Cambridge Ancient History V². The Fifth Century B.C.* Cambridge: CUP, 370–432.
- Liddell, H. G. – Jones, H. S. (1996): *A Greek-English Lexicon*. Oxford: Clarendon Press.

- Liston, M. A. (2021): Death and Disease, u: J. Neils, D. K. Rogers (eds.), *The Cambridge Companion to Ancient Athens*. Cambridge: CUP, 188–198.
- Littman, R. J. – Littman M. L. (1969): The Athenian Plague: Smallpox. *Transactions of the American Philological Association*, 100, 261–275.
- Littman, R. J. (1984): The Plague at Syracuse: 396 B.C. *Mnemosyne* 37, 1–2, 110–116.
- Littman, R. J. (2009): The Plague of Athens: Epidemiology and Paleopathology. *Mount Sinai Journal of Medicine*, 76, 5, 456–467.
- Longrigg, J. (1980): The Great Plague of Athens. *History of Science*, 18, 3, 209–225.
- MacArthur, W. P. (1954): The Athenian Plague: A Medical Note. *The Classical Quarterly*, 4, 3/4, 171–174.
- Manley, J. (2014): Measles and Ancient Plagues: A Note on New Scientific Evidence. *The Classical World*, 107, 3, 393–397.
- McNeill, W. H. (1989): *Plagues and Peoples*. New York: Anchor Book.
- Michelakis, P. (2019): Naming the Plague in Homer, Sophocles and Thucydides. *American Journal of Philology*, 140, 3, 381–414.
- Morens, D. M. – Littman, R. J. (1992): Epidemiology of the Plague of Athens. *Transactions of the American Philological Association* 122, 271–304.
- Morens, D. M. – R. J. Littman (1994): “Thucydides Syndrome” Reconsidered: New Thoughts on the “Plague of Athens”. *American Journal of Epidemiology*, 140, 7, 621–628.
- Morgan, T. E. (1994): Plague or Poetry? Thucydides on the Epidemics at Athens. *Transactions of the American Philological Association*, 124, 197–209.
- Murchison, Ch. – Cayley, W. (1884): *A Treatise on the Continued Fevers of Great Britain*. London: Longmans.
- Olson, P. E. – Hames, C. S. – Benenson, A. S. – Genovese E. N. (1996): The Thucydides Syndrome: Ebola Déjà Vu? (or Ebola Reemergent?). *Emerging Infectious Diseases*, 2, 2, 155–156.
- Ozanam, J.-A.-F. (1835). *Histoire médicale générale et particulière des maladies épidémiques, contagieuses et épizootiques IV*. Paris: Libraires pour la médecine.
- Page, D. L. (1953): Thucydides’ Description of the Great Plague at Athens. *The Classical Quarterly*, 3, 3/4, 97–119.
- Page, D. L. (1954): The Plague: A Lay Comment on a Medical Note, *The Classical Quarterly*, 4, 3/4, 174.
- Panayotatou, A. (1922): La peste de Thucydide – la peste d’Athènes, u: M. Laignel-Lavastine, M. Fosseyeux (ed.), *Comptes rendus du Deuxième Congrès International d’Histoire de la Médecine*. Évreux: C. Hérissey, 533–536.
- Papagrigorakis, M. J. – Yapijakis, Ch. – Synodinos, Ph. N. – Baziotopoulou-Valavani E. (2006): DNA Examination of Ancient Dental Pulp Incriminates Typhoid Fever as a Probable Cause of the Plague of Athens. *International Journal of Infectious Diseases*, 10, 206–214.
- Papagrigorakis, M. J. – Yapijakis, Ch. – Synodinos, Ph. N. (2008): Typhoid Fever Epidemic in Ancient Athens, u: D. Raoult, M. Drancourt (eds.). *Paleomicrobiology: Past Human Infections*. Berlin / Heidelberg: Springer, 161–173

- Pinault, J. R. (1992): *Hippocratic Lives and Legends*. Leiden / New York / Köln: Brill.
- Pomeroy, S. B. – Burstein, S. M. – Donlan, W. – Roberts, J. T. (2008): *Ancient Greece: A Political, Social, and Cultural History*. New York / Oxford: OUP.
- Radt, S. L. (1978): Zu Thukydides' Pestbeschreibung. *Mnemosyne*, 31, 3, 233–245.
- Rubincam, C. (2004): Thucydides and Defoe: Two Plague Narratives. *International Journal of the Classical Tradition*, 11, 2, 194–212.
- Sallares, R. (1991): *The Ecology of the Ancient Greek World*, Ithaca: Cornell University Press.
- Salway, P. – Dell, W. (1955): Plague at Athens. *Greece & Rome*, 2, 2, 62–70.
- Shapiro, B. – Rambaut, A. – Gilbert, M. T. P. (2006): No Proof that Typhoid Cause the Plague of Athens. *International Journal of Infectious Diseases* 10, 334–340.
- Shrewsbury, J. F. D. (1950): The Plague of Athens. *Bulletin of the History of Medicine*, 24, 1–25.
- Thomas, R. (2006): Thucydides' Intellectual Milieu and the Plague, u: A. Rengakos, A. Tsamakidis (eds.), *Brill's Companion to Thucydides*. Leiden: Brill.
- Williams, E. W. (1957): The Sickness at Athens. *Greece & Rome*, 4, 1, 98–103.
- Williams, E. W. (1962): The End of an Epoch. *Greece & Rome*, 9, 2, 109–125.
- Wylie, J. A. H. – Stubbs, H. W. (1983): The Plague of Athens: 430–428 B.C. Epidemic and Epizoötic. *The Classical Quarterly*, 33, 1, 6–11.
- Zinsser, H. (2008): *Rats, Lice and History*. New Brunswick / London: Transaction Publishers.

Nemanja Vujčić

LEGACY OF THE ATHENIAN PLAGUE 430–426 BC (I): SOURCE ANALYSIS AND THE ISSUE OF IDENTIFICATION

In the early days of the Peloponnesian War, around the beginning of the summer of 430 BC, Athenians suffered the outbreak of a virulent epidemic. The disease struck at the very moment when the Peloponnesian army, led by king Archidamus II of Sparta, was devastating the countryside. The urban areas of Athens and Piraeus were crowded with refugees. It was by far the greatest natural disaster in the history of ancient Athens, its destructive effects amplified by war time conditions. Doctors were unable to treat the unknown disease and were often among its early victims. After the initial eruption of the pestilence (430–429 BC), there was a lull (428), then and a second, less powerful though still very deadly outbreak (427–426). Any further outbreak is not mentioned by our sources. The sickness spread outside of Attica, but with much diminished effect, because conditions similar to those in Athens (large population, probably well over 200,000 people, cramped in a very limited space) were not present elsewhere in Greece.

Clearly, we are dealing with the historical event of the greatest importance, an event that generated much modern discussion and vast scholarly literature. Yet, the sources that provide information on it are few in number and limited in scope. The only lengthy and detailed contemporary description is that of Thucydides (2.47–54, 3.87). Other Greek authors of the Classical era rarely speak of the plague (Plat. *Symp.* 201d), and when they do so it is more often vaguely alluded (Soph. *OT* 27–30) than referred to directly. None of the texts in the *Corpus Hippocraticum* mention the plague. There is a noticeable tendency to consign this unfortunate event to oblivion. The lack of contemporary evidence is only partly mended by the later authors (D. S. 12.45.2; 12.46.5; 12.58; Plut. *Per.* 34, 3–4). There is, however, strong archaeological evidence of the plague in the form of mass burials (Baziotopoulou-Valavani 2002).

Most of what we know comes from clear and detailed account of Thucydides. According to him, it was believed that sickness originated in the far south, in parts of Nubia near Egypt; it spread throughout the Eastern Mediterranean and reached Athens by merchant vessels, the initial outbreak began in Piraeus. Upon receiving the news of the disease, the Peloponnesian army left Attica in haste, while Athenians were struck by panic. Thucydides insists that, while disease did spread outside Attica, its effects were minor; but this claim should be met with skepticism, because it reflects writer's Athenian perspective.

Thucydides describes the symptoms of the plague in striking detail. Naturally, there were many attempts in the past to use his description to identify the disease, all of them more or less unsuccessful. Bubonic plague, smallpox, measles, typhus, ergotism, typhoid, and Ebola were among many candidates that were considered and rejected. Some attempts were made to bypass this difficulty by claiming that Thucydides was not precise enough in his description or that he omitted important symptoms or even that his description is a pure fiction. Ultimately, any attempt to solve the problem by altering or "fixing" his texts is arbitrary and unhelpful. Much was made of the fact that Thucydides was not a medical professional (though a degree of familiarity with medical literature on his part is likely), but this is actually a minor issue. The medical science of his time was in its early days and there was no real understanding of infectious diseases. In fact, his observations on the ways the disease spread and on the immunity gained by convalescents went far ahead of the current medical knowledge. But we must keep in mind that microorganisms change and evolve at a comparatively quick pace; they also die out. It is, therefore, possible and even likely that the Athenian plague (the "Thucydides syndrome") is either completely extinct or that it changed so much that its current symptoms differ drastically from those described by Thucydides.

Keywords: *the Athenian plague, the Peloponnesian war, Thucydides, Hippocrates, epidemics in antiquity.*